

دلایل اشتغال زنان در جامعه

زهرا مطورا^۱

چکیده

اگرچه فعالیت اقتصادی زنان قدمتی به اندازه عمر انسان دارد، اما اشتغال در مفهوم جدید آن که فعالیت اقتصادی مزدوری در ساعات معین و خارج از محیط خانه است، بیشتر محصول جهان صنعتی و جایگزین شدن کار در در کارخانه‌ها و ادارات به جای فعالیت‌های کشاورزی و دامداری است که در کنار خانه و در ساعات انعطاف‌پذیر، انجام می‌گرفت. رشد روزافزون حضور زنان در عرصه‌های اقتصادی، هم ناشی از تحولات فرهنگی، اجتماعی و اقتصادی است و هم منشأ تحولاتی در تمام عرصه‌های فوق؛ مطالعه پژوهش‌های کتابخانه‌ای ارایه شده، تحقیقات میدانی و سیاست و برنامه‌های نظام در موضوع «اشتغال زنان»، نشان از فقدان عناصر جامعیت، آینده‌نگری و ضعف مطالعات دینی دارد. از این رو اشتغال زنان در نظام جمهوری اسلامی که با توجه هم‌زمان به شرایط کنونی و آینده جامعه ما و جامعه جهانی، ویژگی‌ها و کارآمدی‌های زنان، آموزه‌های دینی و اهداف انقلاب اسلامی، ارایه کننده طرحی کلان و جامع و قابل دفاع باشد، ضرورتی اجتناب‌ناپذیر است. در این مجال، غرض آن است که صرفاً نکاتی درباره موضوع دلائل اشتغال زنان عنوان شود که توجه به آن در تحلیل و اصلاح پدیده موجود تا حدودی راه گشا است. پژوهش حاضر، به روش توصیفی، تحلیلی و با استفاده از منابع کتابخانه ای تالیف شده است.

کلیدواژه: اشتغال، جامعه، دلایل، زنان.

^۱ طلبه سطح دو، حوزه علمیه کوثر پایه پنجم

مقدمه

امروزه شاغل بودن زنان، یکی از مسائلی است که در اجتماع مطرح است و زنان به دلایل گوناگون به کار روی می‌آورند و حتی مجبور گشته‌اند علاوه بر مسئولیت‌های خود در خانه و تربیت فرزندان، مسئولیت‌های اجتماعی را نیز پذیرا گردند. در اینجا است که ما با قشری به عنوان «زنان شاغل» روبه‌رو می‌شویم. در گذشته، زن، غالباً نقش مادر و همسر را به عهده داشت و به انجام امور خانه می‌پرداخت. اگر هم در اموری مانند کشاورزی و دامداری و امثال آن شرکت داشت، دامنه چنین مشارکت‌هایی در حدی بسیار محدود و منحصر به تأمین نیازهای خانواده بود اما با تغییر شرایط اقتصادی و اجتماعی و پیچیده‌تر شدن تقسیم کار، امروزه زنان علاوه بر ایفای نقش‌های فوق، پذیرای مسئولیت‌های عمده‌تر نظیر اشتغال در بیرون از خانه می‌باشند. منظور از اشتغال، حرفه یا کار است که فرد در عوض آن حقوق یا خدمتی دریافت می‌کند. رسیدن به تعادل‌های اساسی جغرافیایی، افزایش مشارکت‌های آگاهانه سیاسی و اجتماعی در برنامه‌ریزی‌های توسعه اقتصادی و اجتماعی و فرهنگی کشور، ریشه‌کن کردن بی‌سوادی و گسترش آموزش‌های فنی و حرفه‌ای با افزایش میزان اشتغال زنان و مشارکت‌های اقتصادی آنان، رابطه تنگاتنگ و در هم تنیده دارد و همین طور بهبود الگوی معیشتی خانواده، نحوه تنظیم روابط درون خانواده و تربیت فرزندان از جمله مواردی است که ارتباط نزدیک با میزان سواد و تحصیلات و مشارکت‌های اقتصادی، سیاسی و اجتماعی زنان در بیرون از خانوار دارد. زنان باید در تصمیم‌گیری، به ویژه در امور مربوط به توزیع کار، منابع، درآمد و هزینه، مشارکت بیشتری پیدا کنند. چنین مشارکتی را باید هم از طریق سازمان‌هایی که خود زنان تشکیل می‌دهند و هم از راه عضویت آنها در سازمان‌های دیگر تشویق کرد. آنچه در تحولات اخیر اشتغال زنان، بیش از هر نکته دیگر چشمگیر و قابل توجه می‌باشد، استقبال زنان از افزایش سطح تحصیلی و دسترسی به مشاغل جدید حرفه‌ای و فنی می‌باشد. گرایش زنان و دختران به تحصیلات و تخصص‌های فنی و حرفه‌ای، فرصتی است که می‌توان با استفاده صحیح از آن نه تنها مشکلات فعلی اشتغال را حل کرد، بلکه در جهت ایجاد تعادل بیشتر اجتماعی و فرهنگی از نظر تساوی حقوق زن و مرد و بهبود روابط خانوادگی، گام‌های بزرگی برداشت. مقالاتی در این زمینه و در ارتباط با موضوع پژوهش به صورت پراکنده نوشته شده است و هرکدام از این پژوهش‌ها به یک بحث در ارتباط با این موضوع پرداخته‌اند از جمله در مقاله: بررسی علل و عوامل اثرات اشتغال و کار زنان در جامعه بر خانواده، مولف: مهدی آقازارتی، ۱۴۰۱، در این مقاله به تعریف اشتغال و پیشینه اشتغال زنان در جهان و ایران، ضمن بررسی علل و

عوامل فرهنگی، اجتماعی، سیاسی و اقتصادی اشتغال زنان در ایران، آثار فردی و روانی اشتغال بر زنان مورد بررسی قرار گرفته است و همچنین با بررسی آثار و تبعات مثبت و منفی اشتغال زنان بر روابط خانوادگی، راهکارهایی برای کاهش آثار منفی ارائه شده است. در مقاله: اشتغال زنان و پیامدهای آن، مولف: یوسف خیری، ۱۳۸۵، در این مقاله به بررسی اشتغال زنان و پیامدهای آن پرداخته شده است. در مقاله: عوامل اقتصادی موثر بر اشتغال زنان در ایران، مولف: زهرا کریمی موعاری و دیگران، ۱۳۹۲، در این مقاله به بررسی تاثیر متغیرهایی چون نرخ پوشش آموزش ابتدایی، متوسطه و عالی برای دختران، سهم ارزش افزوده بخش صنعت در تولید ناخالص داخلی پرداخته شده است. ولی در این مقاله حاضر سعی بر آن شده است تا ضمن پرداختن به مفاهیم کلیدی پژوهش، به دلایل اشتغال زنان در جامعه در این جهت پرداخته شده است. بر این اساس ما در این پژوهش درصدد پاسخ به سؤالی هستیم که بیانگر و روشن کننده این تحقیق باشد ازجمله:

۱- دلایل اشتغال زنان در جامعه چیست؟

۱- مفهوم شناسی

پیش از پرداختن به بحث های اصلی لازم است کلمات کلیدی و تأثیرگذار را که در این پژوهش مطرح است مورد بررسی لغوی و اصطلاحی قرار داده شود تا با روشن شدن مفاهیم آنها، تبیین هرچه بیشتر بحث ممکن شود.

۱-۱- اشتغال

کاربرد واژه اشتغال در فرهنگ اسلامی با تأکید بر مفهوم «کار» دانسته شده و دو معنا برای کار ذکر نموده اند: یکی فعالیت و حرفه ای درآمدزا، که معنای غالب است و دیگری به معنای هر چیزی که انرژی برایش صرف شود.^۱ معنی دوم با مفهوم لغوی اشتغال (پرداختن به کاری) بیشتر مطابقت داشته و گفته می شود در متون دینی بر این معنا از کار تأکید شده و مرد و زن مکلف به آن هستند.^۲

۱-۲- معنای اصطلاحی

اما در فرهنگ غرب، اشتغال صرفاً به فعالیت های اقتصادی در بخش های رسمی اطلاق شده است.^۳

^۱ خیری، اشتغال زنان و پیامدهای آن، ص ۱۶۴.

^۲ همان.

^۳ همان، ص ۱۶۳.

برای آن سه ویژگی بیان کرده‌اند: دریافت مزد؛ انجام فعالیت در زمان مشخص؛ وجود فاصله میان محل کار و محل زندگی.^۱ طبق این دیدگاه، زن خانه‌دار یا قالی‌باف که در خانه کار زیادی هم انجام دهد، بی‌کار قلمداد می‌شود.^۲

۳-۱- جامعه

واژه جامعه از نظر لغوی اسم فاعل مؤنث از مصدر «جمع» و به معنای گردآورنده، فراهم کننده و جمع کننده است.^۳

مفهوم «جمع» به معنای گردآوری و فراهم کردن را در آیات زیادی می‌توان دید؛ مانند «وَجُمِعَ الشَّمْسُ وَالْقَمَرُ»، «يَوْمَ يَجْمَعُكُمْ لِيَوْمِ الْجَمْعِ»^۴ و «إِنَّ عَلَيْنَا جَمْعَهُ وَقُرْآنَهُ»^۵

این واژه در زبان عربی قدیم صرفاً کاربردی لغوی داشته، به معنای اصطلاحی و رایج آن ارتباطی ندارد. در قرآن نیز واژه جامعه و هم خانواده‌های آن به مفهوم رایج و اصطلاحی آن نیامده است.

۱-۴- معنای اصطلاحی

جامعه در میان دانشمندان اجتماعی از پر ابهام‌ترین و کلی‌ترین واژگان است. ابهام مزبور تا جایی گسترش یافته که گاه با واژگانی مانند «ملت»، «امت» و مفاهیمی دیگر و حتی با اصطلاح تمدن به معنای «مجموعه‌ای گسترش یافته در دوره‌ای قابل ملاحظه از زمان» نیز مترادف شده است و گاه برخی عالمان اجتماعی آن را صرفاً بر عوامل اجتماعات بزرگ اطلاق کرده‌اند و جوامع کوچک تر را که به مرحله مدنیت نرسیده‌اند، جماعت، گروه، دسته و... نامیده‌اند،^۶

بنابراین دست یابی به تعریفی روشن و جامع و مانع، دشوار می‌نماید و به رغم کاربردهای فراوانش این مفهوم هنوز تعریفی مورد اتفاق نیافته است.^۷

^۱ امامی و دیگران، الگوی اشتغال بانوان در گفتمان انقلاب اسلامی، بررسی و ترسیم هسته ای گفتمانی از آیت الله خامنه ای، ص ۷۳۴.

^۲ خیری، اشتغال زنان و پیامدهای آن، ص ۱۶۲.

^۳ دهخدا، لغت نامه، ج ۵، ص ۶۴۹۰.

^۴ قیامت، ۹.

^۵ همان، ۱۷.

^۶ گیدنز، جامعه شناسی، ص ۲۰۱.

^۷ ساروخانی، دائرة المعارف علوم اجتماعی، ص ۷۴۵.

۲- اشتغال زنان از دیدگاه اسلام

در تعالیم انسان ساز اسلام و قرآن کریم می توانیم به سه اصل مهم در مورد اشتغال زنان دست یابیم که عبارت اند از:

اصل اول

در اسلام مسئولیت تأمین اقتصادی خانواده بر عهده مرد است؛ این بدین معنی است که اسلام اصل استقلال اقتصادی را برای زنان قائل شده؛ یعنی زنان هم مالک کار و تولید خود بوده و هم هیچ گونه مسئولیتی در برابر اقتصاد خانواده ندارند و حتی می توانند در مقابل کار و خدمتی که در خانه انجام می دهند از همسر تقاضای مزد و حقوق کنند که پرداخت آن هم بر مرد واجب است. زنان و مردان هر کدام با شرایط جسمانی و صفات روحی خود شایستگی انجام کاری را دارند و خواهان شغلی با شرایط متناسب خویش می باشند که به تنهایی حق کار و تملک دارند.^۱

اصل دوم

مشاغل ممنوعه برای زنان در اسلام؛ زنان با تمام آزادی که اسلام برای آنان قائل شده است در مورد اشتغال به سه مورد مستثنی شده اند و این هم به این علت است که در این موارد، تکلیفی بر دوش آنان گذاشته نشده است. این مشاغل عبارتند از: ۱. قضا، ۲. جهاد، ۳. افتاء .

۱. قضاوت یک تکلیف دینی است و نه یک کار اجتماعی که در این مورد به زنان اجازه این امر داده نشده است، مهم ترین دلیل آن ممکن است عاطفه و دلسوزی زنان باشد که موجب دلسوزی در حال متهم گشته و او را از انجام حکم دین باز دارد. البته زنان حق شهادت دادن در دادگاه را دارا می باشند و حتی برخی فقهای ما نیز در مورد قضا، نظرات متفاوتی دارند.

۲. در مورد جهاد، زنان وظیفه جهاد ابتدایی را ندارند یعنی اگر جهاد به قصد گسترش اسلام و جغرافیای اسلامی باشد (که با حضور و فرمان امام باید صورت بپذیرد) فقط مردان حق شرکت را خواهند داشت و این وظیفه از دوش زنان برداشته شده است. ولی در نوع دیگری از جهاد که جهاد دفاعی است و برای دفاع از اسلام و مقابله با تجاوزات کفار و دشمنان اسلام انجام می پذیرد بر تمام افراد جامعه از جمله زنان واجب کفایی است که از میهن اسلامی خود دفاع کنند.

^۱ محمدی، اشتغال زنان و نقش آن در توسعه کشور، ۱۳۹۰/۸/۸.

به طور کلی، مشارکت و برنامه ریزی برای رفع تدریجی موانع و محدودیت ها با شناخت دقیق مسائل زنان در ابعاد منطقه ای و ملی می تواند در رشد و توسعه مشارکت زنان تأثیر بسزایی داشته باشد.^۱

آیت الله خامنه ای فرمودند: «اسلام با کارکردن زنان نه تنها موافق است، بلکه تا آنجا که با شغل اساسی او، یعنی تربیت فرزند و حفظ خانواده مزاحم نباشد، شاید لازم هم می داند. یک کشور نمی تواند از نیروی کار زنان در عرصه های مختلف بی نیاز باشد؛ اما این کار باید با کرامت و ارزش معنوی و انسانی زن منافات نداشته باشد...»^۲ اشتغال زن در خارج از منزل، مایه ی شکوفایی بخشی از هویت و استعداد زن و نیز نیروی محرکه مهمی برای توسعه اقتصادی جامعه شمرده شده است.^۳

فقیهان اصل اشتغال بانوان و کسب درآمد توسط آنها را جایز دانسته اند.^۴ برخی پژوهشگران، آیه: «لِّلرِّجَالِ نَصِيبٌ مِّمَّا اكْتَسَبُوا وَلِلنِّسَاءِ نَصِيبٌ مِّمَّا اكْتَسَبْنَ...»^۵ را بیان گر حق مالکیت و کسب و کار افراد دانسته و به طور ضمنی آن را دلیل بر جواز اشتغال زنان شمرده اند.^۶ البته اگر زن برای شغلش لازم باشد از خانه خارج شود، به لحاظ شرعی، رضایت شوهر را لازم دانسته اند.^۷

امام خمینی اشتغال زن را در صورت که با فطرتش در تضاد نباشد، آزاد دانسته و علت آن را چنین بیان نموده که انحراف از فطرت، انسان را از رسیدن به کمالات معنوی باز می دارد و زنان را از وظیفه اصلی خود که تربیت فرزند است، دور می سازد.^۸

آیت الله خامنه ای، فقیه و رهبر ایران نیز، در این زمینه معتقد است، اسلام با کارکردن زنان موافق است و حتی کار را برای او تا آنجا که مزاحم وظیفه اساسی و مهم تربیت فرزند و حفظ خانواده نباشد

^۱ سفیری، اشتغال زنان در توسعه رضایت شغلی و نوع مشاغل، ص ۱۷۳.

^۲ همان، ص ۷۳۴.

^۳ مقدم و دیگران، ارائه شاخص های الگوی مطلوب اشتغال بانوان براساس تجربه صدر اسلام، ص ۶۴.

^۴ خمینی، استفتاءات، ج ۴، ص ۵۷.

^۵ نساء، ۳۲.

^۶ یوسفیان، احکام اقتصادی خانواده، ص ۵۹.

^۷ بنی هاشمی، توضیح المسائل مراجع، ج ۲، ص ۴۷۶؛ خمینی، استفتاءات، ج ۳، ص ۳۵۶.

^۸ ملک زاده، نقش اشتغال زنان در توسعه جامعه با رویکردی بر دیدگاه امام خمینی (ره)، ص ۱۵۱-۱۵۲.

لازم می‌داند، اما کار زن نباید با کرامت و ارزش‌های معنوی و انسانی او منافات داشته باشد.^۱ بر این اساس گفته شده که سیاست اصلی اسلام در حفظ خانواده است و خانه‌داری برای زنان بر اشتغال اولویت دارد؛ هر چند اشتغال در خارج خانه نیز با حفظ حدود شرعی، مباح و روا شمرده می‌شود.^۲

نتیجه‌گیری

اشتغال بانوان هرچند منعی دینی یا اجتماعی ندارد، اما با آسیب‌هایی در ابعاد فردی، خانوادگی و اجتماعی همراه است. هرچند کم نداریم بانوانی را که با رعایت بایدها و نبایدهای اشتغال، که مهم‌ترین آن‌ها آسیب ندیدن نقش مادری و همسری و پرهیز از اختلاط با نامحرم است، علاوه بر مشارکت اجتماعی موفق، نقش‌های اساسی خود را نیز به شایستگی انجام می‌دهند. اما نمی‌توان انکار کرد این مهم نیازمند همراهی و همدلی تمامی اعضای خانواده است. در غیر این صورت، فرسودگی و کسالت روح و جسم بانوان شاغل امری دور از انتظار نخواهد بود. از سوی دیگر، با کندوکاوی جدی در برخی از پژوهش‌ها و مقالات حامی اشتغال زنان و معرفی این موضوع به عنوان نیاز واقعی و مطالبه‌ی جدی زنان، ردپای تفکرات فمینیستی را می‌توان در آن‌ها مشاهده کرد که آگاهانه یا ناآگاهانه وارد این مفاهیم شده‌اند. به هر حال، تفاوت‌های جسمانی و روان‌شناختی زنان و مردان و تفاوت بین بافت دینی-فرهنگی جامعه ما با جوامع اروپایی و غربی از مواردی است که اشتغال بانوان در جامعه‌ی ما را از جوامع اروپایی متمایز می‌سازد. هرچند نمی‌توان برای مثبت یا منفی بودن اشتغال بانوان نظر قطعی ارائه کرد، اما به نظر می‌رسد نقش‌های بی‌بدیل زنان در محیط خانواده آن قدر مهم است که نمی‌توان آن را با هیچ نقش دیگری مقایسه کرد و حیف است این تعهد تأثیرگذار آسیب ببیند یا به آن خدشه وارد شود.

پیشنهادهای

۱. جلوه دادن زنان خانه دار به عنوان افراد ناآگاه، کم سواد، بیکار و وابسته به شوهر، بی توجهی به باورها و توانایی های زنان (یعنی نیمی از اقشار جامعه) می باشد. زن باید جایگاه واقعی خود را بیابد و این مهم باید در کتب درسی و رسانه های گروهی مختلف بویژه تلویزیون مورد توجه واقع شود.

^۱ حسین خانی، سرمایه های فکری، معنوی و انسانی در اندیشه های دفاعی امام خامنه ای، ص ۲۱۶.

^۲ امامی و دیگران، الگوی اشتغال بانوان در گفتمان انقلاب اسلامی، ررسی و ترسیم هسته های گفتمانی از منظر آیت الله خامنه ای، ص ۷۳۹.

۲. باید زمینه لازم را جهت ارتقاء زنان به سطوح بالای شغلی فراهم کرد.
۳. باید آگاهی های لازم به شوهران در مورد اشتغال زنان و تأثیرگذاری آن بر بنیان های اقتصادی و فرهنگی خانواده داده شود.
۴. باید زنان خانه دار را با هدف تأمین آتیه آنان در دوران از کار افتادگی، کهولت و بی سرپرستی (طلاق و یا فوت همسر) بیمه نمود.
۵. باید حداقل در برهه ای کوتاه از زمان - به عنوان عامل انگیزش - مدیریت و هدایت برنامه ها و پروژه های رشد و توسعه به زنان شایسته و متخصص و کارآمد واگذار شود.
۶. با توجه به اهمیت مساوات و عدالت اجتماعی و اقتصادی، باید با مصوبه های قانونی از قدرت و نیروی خلاق زنان به عنوان نیمی از نیروی کار و منابع انسانی، استفاده کامل نمود.
۷. باید با آگاهی و آموزش مدیریت مشارکت به شوهران و فرزندان آنان، بار سنگین اداره امور خانه و تربیت فرزندان را سبک نمود.
۸. باید باورها و پندارهای غلط جامعه را در مورد استعداد و اشتغال زنان و این که مرد بر مبنای جنسیت، استعداد و توانایی بیشتری برای به عهده گرفتن مشاغل سطح بالا دارد، اصلاح گردد.
۹. محدودیت های اجتماعی، فرهنگی و اقتصادی برای آزاد سازی فعالیت های زنان را باید از بین برد.
۱۰. امر توسعه بدون مشارکت زنان میسر نخواهد بود؛ زنان مصداق کلام مبارک «الذین آمنو و عملوا الصالحات» هستند و تربیت مردان و زنان فردا را بر عهده دارند، بنابراین لازم است که تمام امکانات را برای فراهم کردن بستری مناسب برای فعالیت های آنان فراهم نمود.
۱۰. امر توسعه بدون مشارکت زنان میسر نخواهد بود؛ زنان مصداق کلام مبارک «الذین آمنو و عملوا الصالحات» هستند و تربیت مردان و زنان فردا را بر عهده دارند، بنابراین لازم است که تمام امکانات را برای فراهم کردن بستری مناسب برای فعالیت های آنان فراهم نمود.

فهرست منابع

*قرآن کریم.

- ۱- آشتیانی، مهرانگیز، احتساب سهم زنان در تولید کشور، اقتصاد کشاورزی و توسعه، ۱۳۷۴.
- ۲- ابن بابویه، محمد بن علی، من لا یحضره الفقیه، تحقیق و تصحیح: علی اکبر، غفاری، قم، دفتر انتشارات اسلامی، چاپ دوم، ۱۴۱۳ق.
- ۳- امامی، زهرا و دیگران، «الگوی اشتغال بانوان در گفتمان انقلاب اسلامی: بررسی و ترسیم هسته‌های گفتمانی از منظر آیت‌الله خامنه‌ای»، در مجله نشریه راهبرد، شماره ۴، زمستان ۱۴۰۰ش.
- ۴- واتادی، مریم، «تاثیر اشتغال زنان بر سلامت روان همسرانشان»، در نشریه فرهنگی تربیتی زنان و خانواده، شماره ۱۲، بهار ۱۳۸۷ش.
- ۵- بنی‌هاشمی خمینی، سید محمدحسین، توضیح المسائل مراجع، قم، دفتر انتشارات اسلامی، چاپ هشتم، ۱۴۲۴ق.
- ۶- بهجت، محمدتقی، استفتاءات، قم، دفتر حضرت آیه‌الله بهجت، چاپ اول، ۱۴۲۸ق.
- ۷- باقری، شهلا، اشتغال زنان در ایران؛ درآمدی بر عوامل موثر بر اشتغال زنان در چهل ساله گذشته، تهران، شورای فرهنگی، اجتماعی زنان، ۱۳۸۲.
- ۸- «توسعه مشاغل خانگی راهکاری موثر برای رونق اقتصاد خانواده»، خبرگزاری جمهوری اسلامی، تاریخ بازدید: ۱۱ مهر ۱۴۰۳.
- ۹- جوادی آملی، عبدالله، زن در آینه جلال و جمال، قم، مرکز نشر فرهنگی رجا، ۱۳۷۱ش.
- ۱۰- حسین‌خانی، نورالله، سرمایه‌های فکری، معنوی و انسانی در اندیشه‌های دفاعی امام خامنه‌ای، تهران، یاران شاهد، ۱۳۹۲ش.
- ۱۱- حمیری، عبد الله بن جعفر، قرب الإسناد، قم، مؤسسه آل البيت(ع)، چاپ اول، ۱۴۱۳ق.
- ۱۲- خیری، یوسف، «اشتغال زنان و پیامدهای آن»، در مجله بانوان شیعه، شماره: ۹، پاییز ۱۳۸۵ش.
- ۱۳- خمینی، سید روح‌الله، استفتاءات، قم، دفتر انتشارات اسلامی، چاپ پنجم، ۱۴۲۲ق.
- ۱۴- خامنه‌ای، علی، بیانات مقام معظم رهبری در سومین نشست اندیشه‌های راهبردی، ۱۳۹۰/۱۰/۱۴.
- ۱۵- دهخدا، علی اکبر، لغت‌نامه، تهران، انتشارات دانشگاه تهران، چاپ اول، ۱۳۷۳ش.

- ۱۶- رضاپور، محمدمهدی، تحلیل مبانی تغییر رویکردهای جریانهای فکری شیعه معاصر در حوزه فعالیت های اجتماعی زنان با تاکید بر اشتغال زنان، پایان نامه دوره دکتری رشته جریان های کلامی معاصر، قم، جامعه المصطفی العالمیه، ۱۴۰۲ ش.
- ۱۷- ساروخانی، باقر، دائره المعارف علوم اجتماعی، نشر: کیهان، ۱۳۸۰.
- ۱۸- سفیری، خدیجه، اشتغال زنان در توسعه رضایت شغلی و نوع مشاغل، نشریه زیتون، دوره: ۲، ۱۳۸۱.
- ۱۹- طوسی، محمد بن حسن، تهذیب الاحکام، تحقیق: حسن، موسوی خراسان، تهران، دار الکتب الاسلامیه، چاپ چهارم، ۱۴۰۷ ق.
- ۲۰- طبرسی، حسن بن فضل، مکارم الاخلاق، قم، شریف رضی، چاپ چهارم، ۱۴۱۲ ق.
- ۲۱- کوفی، محمد، الجعفریات، نشر: محمد بن محمد الاشعث الکوفی، ۱۴۳۴ ق.
- ۲۲- گیدنز، آنتونی، جامعه شناسی، ترجمه: حسن چاوشیان، انتشارات: نی، ۱۴۰۲.
- ۲۳- محدث نوری، حسین، مستدرک الوسائل و مستنبط المسائل، قم، مؤسسه آل البيت (ع)، چاپ اول، ۱۴۰۸ ق.
- ۲۴- محمدی، معصومه، «اشتغال زنان در گذر تاریخ»، عصر ایران، ۱۳۸۹ ش.
- ۲۵- مقدم، وحید و فهیمه مؤمنی راد، «ارائه شاخص های الگوی مطلوب اشتغال بانوان بر اساس تجربه صدر اسلام»، در مجله نشریه اقتصاد اسلامی، شماره ۷۲، زمستان ۱۳۹۷ ش.
- ۲۶- مکارم شیرازی، ناصر، استفتاءات جدید، تحقیق و تصحیح: ابوالقاسم علیان نژادی، قم، انتشارات مدرسه امام علی بن ابی طالب (ع)، چاپ دوم، ۱۴۲۷ ق.
- ۲۷- ملک زاده، فهیمه، «نقش اشتغال زنان در توسعه جامعه با رویکردی بر دیدگاه امام خمینی (س)»، در نشریه پژوهشنامه متین، شماره ۷۲، ۱۳۹۵ ش.
- ۲۸- موسوی خامنه، مرضیه، زنان در فرآیند توسعه، وزارت علوم، تحقیقات و فناوری، دانشگاه تربیت مدرس، ۱۳۷۰.
- ۲۹- محدث نوری، حسین، مستدرک الوسائل، ج ۱۴، نشر: آل البيت، ۱۳۶۹.
- ۳۰- ناجی راد، محمد علی، موانع مشارکت زنان در فعالیت های سیاسی اقتصادی ایران پس از انقلاب، نشر: کویر، ۱۳۸۲.
- ۳۱- نظری، محمد جعفر، کار و جامعه، نشر: دنیای اقتصاد، ۱۳۹۸.
- ۳۲- یوسفیان، نعمت الله، احکام اقتصادی خانواده، نشر: زمزم هدایت، ۱۳۹۱ ش.